

SZILÁGYI MÁRTON

Sötér István és *A magyar irodalom története**

Sötér István legjelentősebb tudományszervezői teljesítményének alighanem az ő főszerkesztői irányításával készített, hatkötetes akadémiai irodalomtörténet (közkeletű familiáris nevén: a *Spenót*) számít. Ez még akkor is így van, ha Sötérnek a hat kötet elkészítésében végzett munkáját részleteiben igen nehéz megragadni. Ha megnézzük a kézikönyv készülésétől szóló, legalaposabb elemzést, valamint az ehhez kapcsolódó dokumentumközlést, nem Sötér centrális szerepe tűnik ki innen.¹ A fennmaradt dokumentumok alapján² – amelyek persze számos apró, de fontosnak tűnő részletkérdésre nem is adhatnak választ – Simon Zsuzsanna összefoglalása kiválóan mutatja meg, hogy a nagy irodalomtörténeti szintézis megírásának feladata szorosan összekapcsolódott az Intézet létével. Az Irodalomtudományi Intézet felállításának terve is abban az összefüggésben vetődhetett fel még 1953 táján, hogy enélkül aligha remélhető egy „marxista-leninista” szintézis, amely pedig egyetemi tankönyvként nélkülözhetetlen lenne.³ A következő években ezt az érveléstechnikát Klaniczay Tibor tartotta folyamatosan ébren, kiváló taktikai érzékkel munkálkodván az intézetalapítás érdekében, s az ehhez kapcsolódó, újságcikkekben és tervezetekben megfogalmazódó érvek alapvetően a magyar irodalomtörténet marxista szintézisének szükségessége köré csoportosultak.⁴ Az 1956-ban megalakított Intézet létét ilyenformán ez a feladat garantálta, s történetének kezdeti szakaszát, legalábbis a kötetek megjelenéséig, az 1960-as évek közepéig alapvetően meg is határozta. Ennyiben ez a munka intézménytörténeti szempontból is integratív jellegűnek tekinthető, hiszen az Intézet megszervezése, szerkeztének kialakítása és munkatársi gárdájának összetoborzása erre a feladatra épült rá, de a teljes szerzőgárdához hozzátartoztak az egyetemeken tanító szakemberek is, hatása tehát kiterjedt a korszak teljes magyarországi irodalomtörténet-írására.

A kézikönyv készüléseinek fordulatos története, amelybe a koncepció alakulásán kívül a szerkezet folyamatos módosulása is beletartozik, jelenleg újabb források híján

* A tanulmány elkészítéséhez köszönöm Simon Zsuzsanna és Veres András tanácsait.

1 SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézetének életéből*, Bp., Nap Kiadó, 2011, 141–179.

2 Az MTA Irodalomtudományi Intézetének (ma: MTA BTK ITI) archívumában őrzött anyagok fondjegyzékét lásd <http://archivum.iti.mta.hu/adatbazisok/Fondlista.htm>.

3 Vö. SIMON, *i. m.*, 142–143.

4 Erről részletesebben: SCHEIBNER Tamás, *Sztálinizmus és desztálinizáció az irodalomtudományban: A szocialista realizmus és az irodalomról való beszéd az 1940-es és az 1950-es években*, doktori disszertáció kézirat, Bp., ELTE BTK, 2011, 85–98.

aligha foglalható össze tartalmasabban, mint ahogyan ezt Simon Zsuzsanna megtette; ezért a továbbiakban nem is kíséreltem meg rekapitulálni a tőle megírtakat. Sőtér szempontjából azonban érdemes hangsúlyozni azt, hogy az ő szerepének feltűnően visszafogott jelenléte a forrásokban nyilván nem véletlen. Egy, az Irodalomtudományi Intézet helyzetéről szóló, 1958. július 3-i ügynöki feljegyzésben, amely éppen az irodalomtörténet készüléseinek időpontjában keletkezett, a Döme fedőnevű ügynök – akit egyébként Bene Edével lehet azonosítani – figyelemre méltó módon jellemezte Sőtér ekkori igazgatói pozícióját, legalábbis ha jelentésének nem ideológiai-politikai denúnciációira, hanem leíró elemeire figyelünk. Most csak ez utóbbiakat idézem:

Egybehangzó vélemény az, hogy az intézetet igazgató dr. Sőtér István akadémikus csak nagyon keveset tud törődni az intézet vezetésével, számtalan más irányú elfoglaltsága miatt. [...] Ugyanakkor azonban meg kell állapítanunk, hogy tisztsége valójában csak „tiszteletbeli”, s az intézet belső igazgatását végeredményben dr. Klaniczay Tibor ügyvezető igazgató végzi.⁵

Ebben aligha túlzott az egykori hivatásos megfigyelő – s ha így van, akkor nem is első-sorban Sőtér személyes szervezői vagy intellektuális teljesítményeként kell láttatnunk az összefoglalást, bár kétségtlenül komoly szerepe volt abban, hogy egyáltalán létrejött, hiszen az ő nyugdíjba vonulása (1984) utáni időszakban egyetlen igazgató sem dicsekedhetett azzal, hogy ilyesféle összefoglalást tető alá tudott hozni. Már Sőtér életében sem volt titok, hogy nem az ő aktivitása hozta létre az irodalomtörténet hat kötetét. Egy kiemelten ünnepi pillanat alkalmából, Sőtér hetvenedik születésnapján az Intézet folyóiratában, az ItK-ban – igen árnyaltan és tapintatosan fogalmazva – voltaképpen Németh G. Béla is ezt állította:

Ennek a bonyolult korszaknak szintetizáló átgondolása és földolgozása, mindenesetre, kialakította benne azt a készséget és hajlandóságot, azt a szükségérzékenységet és feladatvállalást, hogy magára vegye mindazt a fáradságot és felelősséget, amely egy minden eddiginél nagyobb és alaposabb, a marxista történet- és irodalomfelfogás alapján álló szintézis főszerkesztői tiszttel együtt járt. Igaz, az elkészült hatkötetes munka egyes kötetének koncepcióját és módszerét elsősorban az illető kötetek szerkesztői formálták ki; így Sőtér, közvetlenül, a 4. kötetét.⁶

Németh G. Béla szavainak logikáját követve azt mondhatjuk, Sőtérnek szerkesztőként a negyedik kötethez volt köze; ám szerzőként részt vett a harmadik, Pándi Pál szerkesztette kötetben is. Ez utóbbiban mindössze két fejezet fűződik a nevéhez. Az egyik nem meglepő: mivel a felosztás szerint idekerült az Eötvös-fejezet,⁷ az Eötvös

5 SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, I, Bp., Noran, 2012, 137.

6 NÉMETH G. Béla, *A tudatos életmű-alkotás jegyében: A hetvenesztendős Sőtér Istvánról, a tudósról*, ItK, 87(1983), 311–317, itt: 315.

7 Arról, hogy a korszakolásnak éppen ez a pontja milyen éles vitát váltott ki, s ott ki milyen pozíciókat képviselt, lásd az 1956. január 25–27-i szegedi vita dokumentumait: SIMON, *i. m.*, 156–159.

József-monográfiát is publikáló Sötér természetesen kaphatta meg, vállalhatta el ezt a feladatot. Jóval érdekesebb, mert nem magától értetődő a másik rész: az Erdélyi Jánosról szóló fejezet ugyanis nem feltétlenül látszott testhezálló feladatnak Sötér számára. Bármilyen okból is került hozzá ez a feladat (pontosabban: főszerkesztőként bármilyen okból vonta is magához), nyilván jelentősége volt a számára. Hogy mi volt ez, arra inkább csak következtetni lehet. Sötér itt a 4. kötet korszakának szempontjából kulcsfontosságú fogalmak tisztázását vállalja magára: a realizmusnak és a népiességnak a koncepciójával kíván elszámolni, s az Erdélyiről szóló portréfejezetben külön hangsúllyal foglalkozik a harmadik kötet időhatárán túlnyúló, a következő kötetbe sorolt periódussal. Feltűnő, hogy miközben kerüli az éles minősítéseket az egész fejezetben s inkább leíró ismertetésre törekszik (például Erdélyi Madách-kritikájánál is elkerüli a direkt állásfoglalást, ami indirekt módon persze a Madáchot ért Lukács György-i ideológiai elmarasztalástól való elhatárolódást erősíti), van egy olyan pont, ahol kurzív kiemeléssel nyomatékosít egy kijelentést. Ez pedig a népiesség folyamatosságának a hangsúlyozásakor mutatkozik meg, ahol is Sötér a következőt állítja:

A 48 előtti népiesség demokratikus eszméi magukban még nem jelentenek forradalmiságot. Fontos előkészítője ez a forradalomnak, de nem forradalmi irányzat. Erdélyi célja: nemzeti irodalom, nem pedig forradalmi költészet. Erdélyi és Gyulai tehát nem „lúgozák ki” a forradalmat a népiességből: *ez a népiesség ugyanis önmagában sohasem volt forradalmiság.*⁸

A distinkció, amelyet Sötér megtesz, utólag akár triviálisnak is tűnhet, de eredeti helyén polemikusnak számít. A kurzívált kijelentés ugyanis éppen azt látszik cáfolni, amit Révai József fogalmazott meg 1946-os Petőfi-tanulmányának egyik tételmondatában: „Petőfi népiessége tehát forradalmi népiesség.”⁹ Persze rejtett vitáról van szó, hiszen Sötér semmilyen formában nem hívja fel a figyelmet arra, hogy itt valakivel szemben érvel (eljárását nagyban megkönnyíti a *Spenót* hivatkozási rendje, amely nem használ lábjegyzeteket). Ezen a ponton Sötér a 4. kötet irodalomtörténeti megalapozásához használta fel a korábbi korszakra vonatkozó fejezetet, a korszakfordulón átívelő jelenségek leírásakor a szervességet s nem a törést hangsúlyozván. Valószínűsíthetjük tehát, hogy a 3. kötetben való részvétele egyáltalán nem volt független attól a koncepciótól, amelyet a 4. kötetben érvényesíteni akart, s ez az eljárás nem nélkülözte az óvatos, de határozott szakmai bátorságot sem.

Persze magából a 4. kötetből sem tudunk sokat kiolvasni Sötérnek az irodalomtörténeti folyamat ábrázolhatóságáról vallott elveiről, s bizonyosan nem többet, mint könyveiből: hiszen ő eleve azon irodalomtörténészek közé tartozott, akik hajlandóak voltak

8 *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 3), 659. Kiemelés az eredetiben.

9 A számos alkalommal kiadott tanulmányt a következő helyről idézem: RÉVAI József, *A forradalom költője* = *Uő, Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szikra, 1950, 61–82, itt: 66.

egy korszak szintézisszerű összefoglalására vállalkozni. S mivel éppen azon kötet szerkesztését osztotta magára, amelyről egyik nagymonográfiája¹⁰ szól, szemléletében és anyagában sem lehet jelentős különbségeket felfedezni ehhez képest. Az viszont már első pillantásra feltűnik, hogy miközben a 4. kötetben Sötér maga írt meg számos áttekintő, kortörténeti fejezetet, s számos olyan szerzővel is ő foglalkozott, akiről korábban sokat publikált (pl. Arany János, Kemény Zsigmond, Madách Imre) – több esetben másnak adta (vagy engedte át) saját kedves témáit; így például nem ő, hanem Nagy Miklós lett a Jókai-fejezet szerzője. Ezzel elkerülte azt is, hogy 1941-es Jókai-könyvének szemléletét (vagy legalább annak bizonyos elemeit) meg kelljen tagadnia. Vagyis Sötér – az elkészült kötet tanúsága szerint – nem kívánta önmaga domináns szerepét tükröztetni a kézikönyv vonatkozó részében. Ugyanakkor persze kockázatot sem nagyon vállalt: nem találni olyan fejezetet a *Spenót*-ban, amely meglepő módon különbözött volna az őt egyébként irodalomtörténetileg foglalkoztató kérdésektől, reprezentatív tanulmányköteteinek témakatalógusa nem tért el az összefoglalásban vállalt fejezetektől.

Sokkal több tanulságot ígér a valóban elkészült kézikönyv pozíciójának és jelentőségének az elemzése – kihasználván a rendelkezésünkre álló, immár több évtizedes távlatot. Most már talán túl vagyunk azon az illúzión, hogy a *Spenót* mindenestül egy korábbi, meghaladott irodalomszemléletű korszak lenyomata csupán, s újabb tudásunk birtokában mi sem lenne könnyebb, mint jobbat írni – hiszen a rendszerváltozás óta eltelt több mint húsz év is arról tanúskodik, hogy nem olyan egyszerű egy ilyen terjedelmű irodalomtörténeti szintézist létrehozni. Rögtön előjáróban illik tehát rögzíteni: a *Spenótnak* nevezett hat kötet¹¹ olyan hatalmas, kollektív vállalkozás, amelyhez hasonló, sikeres összefogásra azóta egyszer sem került sor a magyar irodalomtudományban. A munka alapkoncepciójában persze erősen igazodott a marxista formációelmélethez, és az irodalmi folyamatokat szociológiai osztálykategóriák alkalmazásával kívánta tagolni. Ez kötetenként eltérő intenzitással és önkénnyel valósult meg, így az egyes kötetek használhatósága és érvényessége igen eltérő volt, nem is beszélve a népes szerzőgárda alkotta fejezetek eltérő színvonaláról. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy sem a hat kötet élén, sem máshol nem található olyan elméleti összefoglalót, amely szigorúan marxista alapon meg akarta volna általánosságban határozni az irodalom mibenlétét. Az első kötet rögtön a történeti korszak és a tárgyalandó irodalmi korpusz meghatározására használja fel a bevezető műfaját, s nincs ez másként a többi kötetben sem. Ez látszólag elméleti közömbösség, s nem is csodálható, hogy az Intézet kezdeti munkatervében olyan hangsúllyal szerepelt egy, a marxista irodalomtörténeti összefoglalás után megírandó irodalomelméleti kézikönyv létrehozása is (amely aztán persze nem készült el). Csakhogy ez a megoldás az adott helyzetben a *Spenót* javára vált. Ezáltal ugyanis a történetiség változó tartalmainak a megragadása jelentősen tompította az időtlen irodalmi értékek ideológiailag erősen kondicionált definiálását, s ez a minden jel szerint tudatos szerkesztői megfontolás-

10 SÖTÉR István, *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után*, Bp., Akadémiai, 1963 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 12).

11 *A magyar irodalom története*, I–VI, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964–1966.

ból fakadó eljárás hosszabb távon hozzájárult a hatkötetes használhatóságához. S ez különösen szembeötlő, ha mindezt azokhoz az 1956 előtti, az Intézet felállítására mellett érvelő programcikkekhez mérjük, amelyek a magyar irodalom történetének ártértékességét marxista alapon sürgették.¹² Az azonban mindenképpen feltűnő, hogy az 1990-es években – az akadémiai irodalomtörténet szemléleti örökségével való számvetés egyetlen igazán eleven módjaként – nemcsak a tágabb irodalmi közvélemény, hanem az irodalomtörténet-írás szakmai érdeklődése is inkább a rekanonizációs folyamatot, vagyis az irodalmi értékrend lehetséges ártértelmezését tüntette ki figyelmével. Tünetértékű, hogy ez volt az egyetlen olyan általános módszertani kérdés, amely hosszantartó, széles kört megmozgató vitát volt képes kiváltani az Alföld című irodalmi folyóirat 1990–1991-es évfolyamában.¹³ Nem lehet persze eltekinteni attól, hogy mikor került sor erre a vitára: éppen a rendszerváltozás kezdeti éveiben, amikor a gyorsan végrehajtható, s helycserékben megvalósuló kánonváltásban látszott feltűnni a megoldás. S persze arra is érdemes felfigyelni, hogy ez az ekkor olyannyira szükségesnek érzett folyamat kizárólag a 20. századi irodalom jelenbe érő periódusának aktualitása miatt keltett indulatokat és érdeklődést. Már az Alföld körkérdése is csupán erre hegyezte ki a kérdést, azaz voltaképpen nem is a Sötér főszerkesztésében megjelent kötetekre, hanem ennek folytatására, az 1945 és 1975 közötti magyar irodalommal foglalkozó összefoglalásra irányult a vita.

Pedig az akadémiai irodalomtörténettel való számvetésnek nem ez lett volna az egyetlen lehetséges módja, s tegyük hozzá: talán nem is ez volt a legérdekesebb.¹⁴ Az egyik megoldás lehetett volna például az ideológiai nehezékektől megszabadított történeti-szociológiai kategóriák újragondolása és összekapcsolódás a finomabb társadalomtörténeti elemzésekkel – ám erre kísérlet sem történt, nem utolsósorban persze azért, mert a hazai társadalomtörténeti tradíció jóval töredékesebb volt annál, hogy stabil támaszt vagy igazodási pontot jelenthetett volna. Ez a helyzet pedig mostanra csak javult némileg, de alapvetően nem változott meg.¹⁵ Aligha lenne helyes mindenesztül a hazai társadalomtörténeti kutatások sajátos, felemás helyzetében látni a legfőbb okot,

12 Mint például CSABAI Tibor, KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalomtörténetírás mai helyzete*, Társadalmi Szemle, 10(1955)/9, 84–107. A tanulmány taktikai szerepének árnyalt elemzését lásd SCHEIBNER, *i. m.*, 96–98.

13 A vita – a szerkesztőségi körlevél közzétételével – az Alföld 1990/9. számában indult, s az 1991/6. számában a főszerkesztő, Márkus Béla zárszavával ért véget. A hozzászólók névsora – a közlés sorrendjében – a következő volt: Domokos Mátyás, Határ Győző, Nádas Péter, Gyertyán Ervin, Lengyel Balázs, Vas István, Jókai Anna, Tandori Dezső, Fejes Endre, Kolozsvári Grandpierre Emil, Vasy Géza, Kulcsár Szabó Ernő, Illés László, Sándor Iván, Botka Ferenc, Tamás Attila, Nagy Pál, Kertész Ákos, Szerdahelyi István, Pomogáts Béla, Nagy Péter, Nemeskürty István, Gyurkovics Tibor, Alföldy Jenő, Kabdebó Lóránt, Páskándi Géza, Rónay László, Simon Zoltán, Szabolcsi Miklós, Tarján Tamás, Kántor Lajos, Szakolczay Lajos.

14 Erről a problémáról bővebben: SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*, Alföld, 64(2013)/3, 63–70.

15 Például társadalomtörténeti összefoglalás csak a 19–20. századról áll a rendelkezésünkre, de erről a periódusról legalább már van: GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 1998 (Osiris Tankönyvek); VALUCH Tibor, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Bp., Osiris, 2005 (Osiris Tankönyvek).

hiszen azért az sem tagadható, hogy az irodalomtörténet-írás jó darabig nem túl sok érzékenységet mutatott a probléma iránt. Pedig az irodalom intézményesülési folyamatának a társadalomtörténeti elemzése a magyar irodalomtörténet-írás sürgető feladata lenne. Ám ez a munka mindmáig elvégezetlen – csupán néhány részfeladatához készült el használható, bár nyilván újragondolandó monográfia¹⁶ –, s ez jelentősen deformálja az irodalom társadalmi használatára kíváncsi kutatások kérdésfeltevéseit is.

Összességében kijelenthető: a hatkötetes, hiányai és egyoldalúságai ellenére mindmáig érvényesnek tekinthető összefoglalás után nem születtek meg olyan, más vezérelveket követő rendszerezések, amelyek az ott megpendített módszertani kezdeményezések bármelyikét kiteljesítették volna.¹⁷ Még az is csak terv maradt, amely pedig Sötér ösztönzésére munkatervi feladattá is vált: egy komparatív alapokra épített, eleve világnyelvekre lefordítandó magyar irodalomtörténet, amelynek néhány részlete hírmondónak magyarul azért megjelent.¹⁸ Ennek az elképzelésnek mai szemmel persze az egyik legnagyobb gyengéje egy tagolatlanul felfogott világirodalmi hagyomány feltételezése; aligha véletlen, hogy kései, s nem is közvetlen folytatásaként legutóbb egy olyan német nyelvű magyar irodalomtörténet készült el, amely a magyar irodalom történeti-poétikai megközelítését kifejezetten már csak a germanisztikai tradícióhoz kívánja hozzákapcsolni, ezzel is szinte teljesíthetetlen feladatot vállalván magára.¹⁹ Mai távlatból már sokkal inkább a folyamatos korrekció és újragondolás elmaradása látszik a legfőbb fogyatkozásnak, s nem az akadémiai irodalomtörténet megjelent kötetei. Ennek következtében ugyanis erősen rögzült az a benyomás is, amely a magyar irodalomtörténet megírását egyetlen, hivatalos kánon megalkotásaként fogta föl, s fönntartotta annak hamis illúzióját, hogy létezik egyetlen, helyes és teljes irodalomtörténet, amelyet persze a *Spenót* nem tudott megvalósítani, de majd egyszer biztosan megszületik. Ez a tévképzet mutatkozott meg az utóbbi húsz év irodalomtörténeti körüli vitákban, gondoljunk csak Kulcsár Szabó Ernő kismonográfia terjedelmű összefoglalására az 1945 utáni magyar irodalomról: a közvetlen kritikai visszhang jelentős része hiánylistákkal, azaz a kimaradt írók névsoraival vélte elmarasztalni a könyvet, ahelyett, hogy szemléletével, történetiség-koncepciójával és módszertanával nézett volna szembe.²⁰

16 Mint például ez a módszertanilag is tanulságos kísérlet a 15–16. századról: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982.

17 Erről lásd bővebben: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kísérlet az újrértelmezésre: az Akadémiai Irodalomtörténet*, Alföld, 52(2001)/5, 39–50.

18 Mint például BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*, ItK, 83(1979), 316–328.

19 *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung*, Hrsg. Ernő KULCSÁR SZABÓ, Berlin–Boston, de Gruyter, 2013.

20 Az egykorú kritikai visszhangból éppen ezért kirítt az a néhány recenzió, amely elsősorban elvi kifogásokkal élt; ezek közül említésre méltó: VERES András, *Új magyar irodalmi kánon? Kulcsár Szabó Ernő, A magyar irodalom története 1945–1991*, BUKSZ, 5(1993)/3, 297–305. A számvetésre alkalmat kínált volna utólag BEZECZKY Gábor könyve is (*Irodalomtörténet a senki földjén*, Pozsony, Kalligram, 2008), amely – a magyar szakirodalomban meglehetősen szokatlan módon – egyetlen kortárs irodalomtörténész, Kulcsár Szabó Ernő irodalomszemléletét értelmezte monografikus formában, ám a kötet méltó visszhang nélkül maradt.

Ha a *Spenót* – direkt és indirekt – módszertani hatását akarjuk megragadni, akkor persze több jelenségre is felfigyelhetünk. A hatkötetes irodalomtörténet mint elkészült szintézis láthatóvá tett számos alapvető fogyatkozást is. Ilyen volt az átfogó irodalomtörténeti bibliográfia hiánya: ennek befejezése a kötetek megjelenése utánra esett, 1971-es dátummal zárván le az anyaggyűjtést – hogy aztán a sorozatot lezáró utolsó tomos csak az 1990-es években jelenjen meg. A *Spenót* világossá tette azt is, hogy a magyar irodalom itt tárgyalt összes periódusa kapcsán alapvető szövegkiadások nem készültek még el: az Intézet későbbi, nagyarányú textológiai feladatvállalásai voltaképpen innen eredeztethetők.²¹ Alighanem az akadémiai irodalomtörténet megírásakor foltáruló nehézségek fölismeréséből nőttek ki a régi magyar irodalomra irányuló, hazai retorika-elméleti és/vagy történeti poétikai kutatások,²² amelyek részben belesimultak azokba a kritikátörténeti vizsgálódásokba, amelyek az egyes irodalomtörténeti korszakok irodalom-felfogását kívánták leírni és értelmezni. Az Intézetben még a hetvenes években, a *Spenót*-ban szerzőként is közreműködő Szauder József irányításával kezdődtek el a kritikátörténeti kutatások; Szauder halála után Tarnai Andor irányította a vállalkozást, majd Tarnai elhunyt után Szörényi László vette át ezt a feladatot, utóbb Tverdota Györggyel megosztva. A kutatás eredménye egy könyvsorozat lett (*Irodalomtudomány és kritika*),²³ amely az eredeti elképzelés szerint a magyar irodalom minden korszaka

- 21 Persze már korábban is folytak több kritikai kiadás munkálatai; az elkészült kötetek bibliográfiai adatait lásd a Textológiai Bizottság honlapján: <http://textologia.iti.mta.hu/bibliografia.php>. Mindazonáltal KLANICZAY Tibor áttekintő cikke nem véletlenül a *Spenót* készülésének idején keletkezett: *A textológiai munka problémái*, MTA I. Oszt. Közl., 19(1962), 339–349.
- 22 Ezt SZILASI László mint egy hosszú ideig zajló, de egységes keretben leírható, sikeres tudományos projektet értelmezte: *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ, 13(2001)/3, 258–264. Szilasinak ezt a felfogását Bene Sándor vitatta; szerinte alapvetően eltérő szemléletű kutatásokról van szó, az egyik történeti poétikai, a másik pedig retorikátörténeti: BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702, különösen: 633–634.
- 23 FENYŐ István, *Az irodalom republikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtudomány és Kritika); NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtudomány és Kritika); TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika); CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika); FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika); KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991 (Irodalomtudomány és Kritika); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); SZAJBÉLY Mihály, „Idzadnak a magyar tollak”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika); DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika); KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szállás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok); SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Bp., Universitas, 2008 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

irodalomfelfogásának feltárására vállalkozott volna. Voltaképpen egy speciális szempontú, kvázi-irodalomtörténet rajzolódhatott volna ki ebből a sorozatból. Ez a teljes ív azonban nem mutatkozott meg, s kérdéses, hogy megmutatkozik-e valaha. Mielőtt ugyanis a korszak-monográfiák mindegyike elkészült volna, jelentős szemléleti átalakulás mutatkozott a kritikátörténeti kutatásokban. Ezt a legnyilvánvalóbban Dávidházi Péter munkássága tükrözte. Az ő Toldy Ferenc-monográfiája (2004)²⁴ ugyanis nem korszak-monográfia lett – még ha annak idején Dávidházi 1980-as évekbeli kritikátörténeti előtanulmánya egy egész korszak kritikai normakészletét óhajtotta is megragadni²⁵ –, hanem egy személy életútja és életműve köré épített, problémacentrikus összefoglalás a nemzeti irodalomtörténet létrejöttének kontextusáról és hatásairól. Ezzel a könyvvel Dávidházi folytatta az Arany kritikusi szemléletéről írott monográfiájának²⁶ szemléletét; ám az a kötet még nem a kritikátörténeti sorozatban látott napvilágot, míg a Toldy-könyv igen, s ezzel immár a sorozat koncepcionális átalakulásának a védjegyévé is vált. Az utóbbi években aztán már az egyes kritikusi személyiségek köré épített kötetek (Gyapay László, Bartók István, Angyalosi Gergely és Fórizs Gergely munkái)²⁷ külön alsorozatba is rendeződtek. Ezzel teljesen nyilvánvalóvá vált a kritikátörténeti sorozat korábbi, korszakközpontú paradigmájának a felbomlása és széttagolódása. Így már annyira sem lehet egyetlen, folyamatos történet fejezeteiként elgondolni a kritikátörténeti könyvsorozatot, mint amennyire az 1970–1980-as évek termése alapján még lehetett.

A Sötér-féle akadémiai irodalomtörténettől eltérő szerkezet – azaz az életrajzi portréfejezetek és korszakismertető összefoglalók kombinációjára épülő narráció – szintén csak csonkán valósult meg. A legnagyobb lépést talán a 2007-ben Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztésében megjelent, háromkötetes irodalomtörténet tette meg,²⁸ ám ez a munka tanulmánygyűjteményre emlékeztető szerkezete miatt – egyes részletek színvonalassága ellenére is – eleve alkalmatlan arra, hogy ebben az összefüggésben a korábbi akadémiai irodalomtörténetet felváltó munkaként fogjuk föl. Inkább kiegészítő szerepűnek tekinthetjük, olyan összefoglalásnak, amely egészében folyamatosan rá van utalva a hatkötetesre, még akkor is, ha erre nem kívánja folyamatosan felhívni a figyelmet. A választott forma – évszámok s egy ehhez kapcsolt esemény, mű kronoló-

24 DÁVIDHÁZI, i. m. (2004).

25 DÁVIDHÁZI Péter, *A „bevégzett tények” felülbírálata: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867 = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 79–98.

26 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum, 1992.

27 GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsy kritikusi pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata); BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata); ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impreszionista kritika” problémájához*, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata); FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata).

28 *A magyar irodalom története*, I–III, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007.

giai sorozatára felépülő esetleges szerkezet – is mintha arra a fejlődés-, de legalábbis változáselvű koncepcióra reflektálna, persze inkább tagadólag vagy elhárítólagosan, amelyet a *Spénót* formációelméleti megalapozása kialakított. Ezt a munkát igen heves és számos ponton igazságtalan (mi több, szakszerűtlen) kritika érte,²⁹ noha a vállalkozás egésze feltétlenül előrelépés volt: a *Spénót* módszertani és elvi alapjaira igyekezett reagálni. Persze a munka egésze azért tekinthető a jelenlegi magyar irodalomtörténet-írás válságtermékének, mert tudatosan és elméletileg is megalapozva lemondott arról a feladatról, amelyet a *Spénót*nak annak idején be kellett töltenie, s voltaképpen elmellőzte a meghaladás és leváltás feladatát is. Mintha azt állítaná: ennek a vállalkozásnak a megértéséhez csak a *Spénót*on keresztül vezet út. Ez pedig egyáltalán nem csak ezen irodalomtörténeti összefoglalás szerkesztőinek és szerzőinek lemondó gesztusa, hanem az egész irodalomtörténeti szakmát alapvetően jellemző érzület. A kritikai visszhang nagy részéből azonban éppen az önkritikának és a belátásnak ez a mozzanata hiányzott; mondhatni, annak beismerése, hogy nem mások rontottak el valamit, hanem a jelenlegi teljes magyar irodalomtörténeti szakma sem képes ennél koherensebb, a *Spénót*ot színvonalában is meghaladó összefoglalás elkészítésére. Még mindig nem, még most sem.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ne jelennének meg időről időre programcikkek az irodalomtörténeti szintézis szükségességéről. Ezek között ugyan túlsúlyban vannak a pusztá kánonváltást szorgalmazók, ám akadnak átgondolt és mélyenszántó gondolatmenetek is. A legérdekesebb talán az ItK 2003-as, 2004-es évfolyamában kialakult elvi-módszertani vita az irodalomtörténet-írás helyzet-meghatározásáról (Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szilasi László, Takáts József, illetve Dávidházi Péter és Fehér M. István hozzászólásával). Tanulságos azonban, hogy az itt fölvetett számos, egymással nem is mindig összehangolható módszertani javaslat mennyire nélkülözni látszik például az intézménytörténeti megközelítést, mi több, ennek még a szükségessége sem vetődött föl. Vagyis még ez a disputa sem rajzolta ki a továbbgondolható lehetőségek teljes körét. Ez persze egyáltalán nem baj. Némi mélabúra legföljebb az adhat okot, hogy noha idestova tíz esztendő telt el ezeknek a vitacikkeknek a megjelenésétől, az utóbbi évek irodalomtörténeti teljesítményei nem nagyon árulkodnak arról, hogy az ott és akkor fölvetett elméleti-módszertani megfontolások igazi hatást fejtettek volna ki, s képesek lettek volna új szintézisek (bármiféle új szintézis!) kiindulópontjává válni. Egyelőre, tethetném hozzá, hiszen a hatások rejtettebben működnek annál, hogysen azonnal vagy rövid távon meg kellene mutatkozniuk. Ráadásul azt azért illik észrevennünk, hogy a vitában egymással dialogizáló Bene Sándor és Kecskeméti Gábor utóbb képesek voltak közösen egy ígéretes kutatási tervet is létrehozni, amely szándéka szerint egy megírandó (de legalábbis: megírható) régi magyar irodalmi szintézis alapkonceptiója.³⁰

29 A kritikai visszhang legérdekesebb darabja már nem is kritikaként volt prezentálva, hanem egy elméleti programtanulmány exemplumaként: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalomtörténet(írás) problémája: Megírható-e egy hozzáférhetetlen „mibenlét” története?* = *Esemény – trauma – nyilvánosság*, szerk. DÁNÉL MÓNKA, FODOR Péter, L. VARGA Péter, Bp., Ráció, 2012 (Ráció – Tudomány, 16), 11–37.

30 BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5 + 1)*, *Literatura*, 32(2006)/2, 238–251.

A hatkötetes összefoglalás mai nézetből sem nagyon látszik másnak, mint ahogyan 1983-ban Németh G. Béla értékelte – különösen, ha hozzászámítjuk azt is, hogy ezekből a szavakból azért a burkolt s megfegyelmezett nemtetszés is kiérződik:

Ez a nagy hatkötetes vállalkozás tudományos vállalkozás. Következik ebből az, hogy egy idő múltán egészében is elavul majd, s újnak kell fölváltania; részleteiben pedig már megjelenése másnapján eleve újabb és újabb korrekciókra szorul. Vannak egyes fejezeteinek művészi vonásai is, egészében azonban nem az ún. művészi történetírás ambíciójával készült. Nem az minősíti tehát, mennyire „örökéletű”, hanem az, hogy semmilyen magyar irodalomtörténeti kérdésben, amíg csak lesz magyar irodalomtörténet-írás, nem lehet megkerülni, figyelmen kívül hagyni. Az addig fölhalmozódott kutatásoknak is, a hozzá végzett akkori kutatásoknak is olyan céltudatos, tervszerű, esztétikai és történeti lényegre koncentráló, szintetizáló összegzése, amelyet eladdig nem mutatott föl a magyar irodalomtudomány. S amelyet újabb alap kutatások nélkül nincs is értelme létrehozni.³¹

Ehhez talán azért annyit érdemes hozzátenni, hogy a perfekcionista módon felfogott alap kutatás mint a szintézis feltétele az egyik hatékony akadálya volt a *Spénót* követő összefoglalások létrejöttének. Hiszen ki meri azt kijelenteni, hogy immár vége van az előkészítő munkának, mindent tudunk, amit lehet, már csak hozzá kell fogni a nagy mű megírásához? A *Spénót* sem így készült. A nagy, kollektív munkára számító irodalomtörténeti összefoglalások funkciója éppen az, hogy láthatóvá tegyék a még meglévő hiányokat, s nem az, hogy örökre szóló, megfellebbezhetetlen ítéleteket mondjanak írókról és folyamatokról. Azaz ha nem készülnek el időről időre nagy ambíciójú összefoglalások, akkor nincs, ami összerántsa a szakmát, s világossá tegye az irodalomtörténész-közösség addigi feltáró és előkészítő munkájának az állapotát. A *Spénót* hatástörténetéből ezt igen jól meg lehet tanulni. Ezért is érdemlik meg a *Spénót* létrehozó irodalomtörténész elődeink, köztük természetesen a főszerkesztő, Sőtér István, hogy komoly előzményként és megbecsüléssel gondoljunk rájuk: a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet ugyanis több, mint egy szintézis. Ha figyelmesen olvassuk, szinte kódogva van benne mindaz, ami azóta megtörtént (vagy megtörténhetett volna) a magyar irodalomtörténeti kutatásban. Mert mindannyian a *Spénót* köpönyegéből bújtunk ki – s ez voltaképpen nem is baj. Csak tovább tudjunk lépni.

31 NÉMETH G., *i. m.*, 315.